

*Comenius et le christianisme non-confessionnel*

La communication de J. Válka a pour objet l'attitude de Comenius à l'égard de la confessionnalisation du christianisme au 16<sup>e</sup> et au 17<sup>e</sup> siècle. L'auteur donne plusieurs exemples de la disposition non-confessionnelle des représentants politiques de la Bohême et de la Moravie de l'époque (Jan de Pernštejn). C'est à cette disposition qu'il attribue l'existence, dans ces deux pays, d'une longue période – de la fin du hussitisme jusqu'au début du 17<sup>e</sup> siècle – de la tolérance religieuse à une époque où l'Europe était la proie des guerres de religion. L'auteur est de l'avis que Comenius s'inscrit dans cette tradition tchèque et humaniste. Il le démontre par l'attitude nettement anticonfessionnelle que Comenius exprime dans les *Clamores Eliae*, où il formule de graves critiques à l'adresse de toutes les confessions tout en les faisant participer toutes – la confession catholique y comprise – à l'oeuvre de la réparation générale (*emendatio catholica*). Il se peut que Comenius ait considéré le dépassement du confessionnalisme aussi comme une protection contre l'athéisme, dont le cartésianisme était pour lui la manifestation la plus dangereuse.

*J. A. Komenský – teolog a náboženský myslitel*

19. mezinárodní komeniologické kolokvium, Uherský Brod, 5.–7. října 1993

**ŽIDOVSKÉ OTAZNÍKY U J. A. KOMENSKÉHO**

JOSEF BARTOŇ

Tento příspěvek chce být jedním z mála střípků, které snad lze ještě dodat k mozaice bohatého až nadbytečného bádání o Komenském.<sup>1</sup> Hovoříme o muži, jehož si můžeme postavit jako typos evropského barokového učence nikoli zanedbatelného formátu. Jak se tak všestranný člověk vyrovnával s existencí relativně silného mimokřesťanského proudu, jako bylo židovství v době, která nám dosvědčuje na jedné straně krajní antisemitismus, na straně druhé vypjatý filojudaismus spojený se smělou nadějí na brzké přijetí křesťanství ze strany Židů?

Upozorňuji, že pro stručnost se nebudeme téměř zabývat širším kulturním kontextem, který, přiznávám předem, je zajisté zajímavější než Komenského úloha v něm. Připomínám jen základní fakta, jako bylo vypovězení španělských Židů 1492 a jejich kulturní aktivita ať už v Evropě nebo v Osmanské říši, rozkvět kabalistického učení Moše Cordovera a Jicchaka Luriji Aškenaziho<sup>2</sup> prostřednictvím jejich žáků, rozšíření těchto nauk mezi západoevropskými křesťanskými učiteli, pohyb aškenázských Židů po pogromech na západě Ukrajiny v letech 1648–57 a s tím vším související neklid vrcholící v mesiánském hnutí *Šabbataje Cvi ben Mordechaj*<sup>3</sup> v 60. letech 17. století. Zdržíme se komentářů zabíhajících do oblasti politických dějin (to by mělo být doménou historiků) a zůstaneme pouze u faktů, jež nám problém poněkud osvětlí z hlediska kulturního a religionistického.

Za svědky jsme si vzali Komenského spisy a ve stručném referátu se teď pokusme shrnout, jakou asi vědomost o fenoménu židovství v nich shledáváme.

*Židovství.* Šíři záběru omezíme v tom smyslu, že o Židech budeme hovořit jako o náboženské (případně etnické) skupině v období novověku (eventuálně středověku), a necháme zcela stranou historické Izraelity Starého zákona.

Citace a zmínky<sup>4</sup> vztahující se k fenoménu židovství, který Komenskému

ani nemohl být úplně neznám (v místech, kterými v životě procházel, byly v 17. století početné židovské komunity – např. v Uherském Brodě, Strážnici, Lešně a zvláště pak v Amsterdamu),<sup>5</sup> dávají čtenáři tušit už při povrchním zhodnocení jakési zaujetí pro tuto problematiku.

1. Vystává nám první otázka: Máme doložen *osobní kontakt* Jana Amose s příslušníky židovských komunit? S odvoláním na uvedený materiál soudím, že nikoli, i když vzhledem ke známým stykům s notorickými filosemity, jako byli lidé užšího Hartlibova okruhu<sup>6</sup> nebo P. Serrarius (mj. přívrženec a propagátor Šabbatajova hnutí),<sup>7</sup> by se dala předpokládat alespoň setkání s významnými osobnostmi židovských obcí, jako byl *Menaše ben Jisrael*. Ten ostatně Komenskému nebyl neznám, což je snadno doložitelné přímo, ze zmínky o četbě protokolu disputace mezi uvedeným rabínem a reformováním teologem D'Espagnetem v dopise Hartlibovi z 13. X. 1656.<sup>8</sup> Vedle toho víme, že v době, kdy Komenský s rodinou sídlil ve východopruském Elbingu, v tamní tiskárně vydala svůj spisek *Geistlicher Jüdischer Wunderbalsam* (1646, znovu v Amsterdamu 1660 a 1664) *Anna von Medem*, pokřtěná Židovka, která zde popsala svá údajná vidění o obrácení Židů.<sup>9</sup> Není mi ovšem známo, zda se s ní náš učenec vůbec kdy opravdu setkal.<sup>10</sup>

2. Jaké jsme u Komenského našli odkazy popisující *judaismus*, jeho zvláštnosti, *proudy* a *hnutí*?

2.1. Nejstarší (z r. 1623) rozsáhlejší relací je oddíl *Židé* v XVII. kap. *Labyrinthu*,<sup>11</sup> kde se sice podává pohled na židovskou bohoslužbu poněkud svérázně a zkrlesně, avšak zdá se, že by mohl být podložen i vlastní návštěvou synagogy. Následuje (v části označené marginálií *Talmudi figmenta*) mj. popis výzdoby židovských knih (živočichové bizarních tvarů), který nás může oprávněně dovést k domněnce, že Jan Amos někdy na vlastní oči viděl iluminovaný hebrejský kodex. Drobné zmínky o synagoze, obřízce, slavení soboty a očekávání mesiáše jsou rozesety po různých jeho spisech, starších i pozdějších.<sup>12</sup>

2.2. Stručná charakteristika sekty *karaitů*,<sup>13</sup> o nichž Komenský získal informace v Londýně, se předkládá v dopise přátelům do Lešna (Londýn, 18. X. 1641).<sup>14</sup> Jak známo, nauka této skupiny požívala sympatií části protestantských intelektuálů, a jak vyplývá z listu, také našeho učence, právě pro odmítání talmudu a ústní tradice (to se zdálo být analogické protestantskému principu pravidla víry) a proto, že karaitům byla přisuzována jistá úloha v procesu budoucího obrácení Židů ke křesťanství.

2.3. Hnutí *Šabbataje Cvi ben Mordechaj*<sup>15</sup> se Komenský už jako stařec dotýká na několika místech v *Clamores Eliae*. Snad více než kdy předtím se nám odhaluje jeho touha po příklonu Židů ke Kristu; je zde jmenován také Šabbatajův „prorok“ Nathan Benjamin Levi, rabi z palestinské Gazy. V předvečer roku 1666, který pro mnohé křesťany a Židy měl být počátkem „království spravedlivých“, náš učenec hodlá kontaktovat významné filo-

logy, kteří by byli s to vypracovat nový hebrejský překlad Nového zákona.<sup>16</sup> I v poznámce o málo pozdější (28. I. 1666) dává nepokrytě najevo své nadšení z brzkého shromáždění Židů pod Šabbatajem jako předzvěsti příchodu Ježíše Krista.<sup>17</sup> V jiném zápisku uvažuje o sultánovi a Šabbatajovi jako o dvou východních vladařích, kteří by měli provést velkou reformaci.<sup>18</sup>

2.4. *Kabala*. Komenský se ve svých textech vícekrát zmiňuje o kabale. Explicitně o ní hovoří např. v 10. kapitole *Mundi artificialis*: „Dovednosti týkající se znaků, mezi nimiž je fyziognomika, sémiotika, kabala... Kabala je dovednost vysvětlovat přirozenost věcí skrze názvy, jež nám napověděl Bůh.“<sup>19</sup> Nakolik jsou moje vědomosti o mystice Židů kusé a povrchní, a z toho důvodu se touto otázkou šfe zabývat nebudu, navrhuoval bych odborníkům zvážít, zda vůbec některé narážky na kabalu či analogie s kabalistickými postupy ve spisech Jana Amose musejí znamenat vliv *židovské* kabaly. Vždyť v jeho okolí byl dostatek podnětů pro převzetí kabalistických postupů, symbolů atd. prostřednictvím křesťanských osobností, s nimiž se přímo či korespondenčně stýkal nebo jejichž spisy četl (za všechny uvedme *Johanna Valentina Andreae* či *Petra Serraria*). Kromě toho by četba hebrejských knih z tohoto oboru asi vyžadovala značnou jazykovou zručnost, o níž zatím u Komenského nemám jistotu.

3. Tím se dostáváme k nové otázce. Dá se u Komenského prokázat *četba židovských autorů*? Soustavná stěží. Máme však několik dokladů, kde se na ně odvolává, např. v *Novissima lingvarum methodus* (1646)<sup>20</sup> je zmínka o středověkém narbonském gramatikovi rabim *Moše Kimchi*. Jeho mluvnice mohla být Janu Amosovi dostupná,<sup>21</sup> ale nevíme, zda ji vůbec kdy držel v rukou. V *Obecné poradě – Pansofii*<sup>22</sup> čteme jakoby parafrázovaný citát z filozofa *Moše Maimonida* (1135–1204).<sup>23</sup> Toto místo je velmi pravděpodobně (jediným) dokladem přímé četby známého židovského autora, byť nejspíš v latinském překladu. Trochu jinak je tomu se třemi rabínskými výroky v *Pansofii* (*Mundus moralis*, cap. III);<sup>24</sup> nejméně dva z nich pocházejí z talmudu,<sup>25</sup> ale díky komentátorce dané části *Obecné porady* je nám znám sekundární pramen. Jan Amos totiž převzal všechny tři prostřednictvím *Encyklopedie* Johanna Alsteda,<sup>26</sup> učence, jehož dílo bylo Komenskému dobře známo. Dvě určená úsloví (s bezvýznamnými formálními odchylkami v latině) jsou obsažena také ve sbírce J. Buxtorfa *Florilegium Hebraicum*, Basileae 1648, s. 376 a 70 i s uvedením pramenů. V sedmáctém století patrně patřila do obvyklé mudroslovné výbavy intelektuála. Přestože se nám zatím nepodařilo nalézt autentický citát, snad až na onen Maimonidův, prokazatelně převzatý přímo z knihy židovského autora, připustíme na chvíli, že by Komenský měl přece jen přístup k takovým spisům a dostatečnou motivaci je číst. Dovedl se vypořádat s textem v semitském jazyce?

4. *Hebrejščina*. O tomto jazyce se u našeho autora vyskytuje množství výroků, narážek a zmínek. V jeho spisech máme roztroušena hebrejská

slova pro doložení etymologií (některé arciť, půvabné a falešné, pochopitelně na naší tváři vyloudí úsměv: „Dicuntur haec minerae seu mineralia ab Hebraeo min et aretz, quasi dicas de terra“)<sup>27</sup> jako mluvnické příklady i jako pomůcku k úvahám duchovního rázu (srovnej výklad o kabale, viz výše 2.4.). V několika spisech nacházíme obecnou informaci, že Hebreové píší zprava doleva (*Novissima lingv. methodus, Schola ludus* apod.). Obširnější výklady jsou např. v *Panglottii* (cap. V) a v *Novissima lingvarum methodus* (cap. III, IV, XX i jinde). Ve čtvrté kapitole *Nejnovější metody jazyků* Komenský říká: hebrejščina má dvaadvacet liter, číslo jednotné, množné a dvojné, tři osoby atd. To vše spolu s dalšími výklady dává tušit slušný přehled o hebrejštině. Na druhou stranu nás překvapí jeho tvrzení v téže kapitole, že „genera autem in nominibus distingvunt alii praefixis articulis, ut Hebraei, Germani, Itali, Galli...“<sup>28</sup> Měl-li na mysli rozdílné vokalizace u členů, ty nejsou nikterak dány rodem. V tomto bodě buď došlo k lapsu z nepozornosti nebo se náš autor mylí. Eventuálně (ale s rezervou, jde o jeden případ) bychom toto místo mohli považovat za vyzrazení jakési jeho nejistoty v předmětu, o kterém vykládá. Navíc se autor, zdá se, spokojuje s hebrejštinou biblickou, jak nepřímou napovídá příslušná partie s všeobecným návodem k výuce v *Panglottii* (cap. V): není třeba se učit víc, než kolik stačí k porozumění Starému zákonu. Tomu v zásadě neodporuje ani připuštění některých důvtipných výroků rabínů do žakovské zásoby naučených citací (tamtéž; žádný z výroků se ale neuvádí).<sup>29</sup> S opatrností zavěšujeme otazník nad stupeň Komenského zběhlosti v jazykově složitější mimobiblické hebrejštině filozofických a kabalistických spisů, tištěných běžně bez punktace.

5. Jak už napověděly předchozí odstavce, zájem Jana Amose Komenského o Židy byl motivován především misijně, a to dosti přímočaře. Tématu *obrácení Židů* je také věnováno nejvíce odkazů v jeho textech včetně citací nejrozsáhlejších. V podstatě zde narazíme na tři podokruhy co do obsahu: 5.1. *Pohoršení*, které dávají křesťané Židům (případně zároveň muslimům a pohanům).<sup>30</sup>

5.2. Jak se povedou *rozhovory se Židy* a jejich evangelizace.<sup>31</sup> Zajímavá je idea pořadí, ve kterém by měl být svět postupně obrácen ke Kristu: muslimové („... nám před Židy a pohany sousednější...“ – snad narážka na to, že islám ctí Ježíše jako proroka a nazývá jej Mesiášem), pohané a naposledy Židé („... zřejmí jeho nepřátelé...“).<sup>32</sup> Argumenty pro křesťanskou interpretaci Písma se podávají v rozsáhlé pasáži v *Panaugii* VII, o dalších problémech (oběti, boží Trojice) Jan Amos pojednává v stručném zápisku *Judaeis ad considerandum proponenda* (CE 117a, březen 1668).<sup>33</sup>

5.3. Už jsme si připomněli některé pozdní Komenského texty týkající se *očekávání shromáždění Izraele* a jeho konečného příklonu ke Kristu v souvislosti s hnutím Šabbataje Cvi. V chiliastické vizi obnovené společnosti před začátkem tisíciletého království spravedlivých se obrácení Židů popisuje

takto: „Spatříce to Izraelští, nyní rozptýlení do čtyř konců světa, také se vzpamatují, takže poznají své temnoty, a začínajíce otvírat oči, hledat budou i oni Hospodina Boha svého i Davida krále svého (Oz 3,5). I oni budou obnoveni obnovou velikou. Nejslavnější takové sliby o poslední všeobecné a nejslavnější obnově Židů je vidět po všech zjeveních a Písmech.“<sup>34</sup>

6. Poslední citát nás dovedl k *závěru*. Tématu jsme se věnovali s cílem zjistit možnost bezprostředního kontaktu s židovským intelektuálním prostředím. Fakta nás však zatlačila do pozice poněkud opatrné. Z důvodů nastíněných výše je, domnívám se, nutno přiznat, že naše výsledky jsou poněkud hubené: 1. zatím nemáme doklad osobního styku našeho autora s představiteli Židů (víme však alespoň, že se stýkal s význačnými křesťanskými filosemity), 2. sotva lze u Jana Amose hovořit o soustavnější nezprostředkované četbě židovských autorů (filozofů, kabalistů; výjimkou svého druhu je latinský záznam disputace Menaše ben Jisraela s D'Espagnetem a maimonidovská parafráze v Pansofii, asi také z latinského překladu) a navíc si nejsme jisti jeho zběhlostí v mimobiblické hebrejštině, nemluvě o aramejštině či arabštině. V oblasti kabaly musím jako neodborník ponechat otázku otevřenou s doporučením snažit se nejdříve najít prameny v jeho četbě „křesťanských kabalistů“ a u současníků. Dá se však říci, že Komenského odkazy na Židy a judaismus přece dosvědčují jistou znalost příslušných realii. Náš učenec reagoval na významné události v židovském světě (vystoupení Šabbataje Cvi), přičemž téměř vždy je jeho zájem podbarven chiliastickým cítěním a zaměřen bezprostředně na hlásání evangelia Židům. Jeho postoj, zdá se, můžeme jen stěží bez výhrad označit nálepkou filosemitismu (už proto, že zájem o věci židovské nebyl nikdy v samém centru jeho pozornosti), na druhou stranu nezbyvá než ocenit, že vycházejíce z našich poznatků, neshledáváme u něj stopy antisemitismu. A to ve stejné době, kdy na západní Ukrajině docházelo k masakrování desítek tisíc židovských obyvatel povstalci Bohdana Chmielnického.

#### POZNÁMKY

<sup>1</sup> Nejsme ovšem první, kdo se zamýšlejí nad možným vztahem mezi Komenským a židovstvím. Ideje evangelizace Židů se při rozboru *Obecné porady* mimo jiné dotýká holandský teolog J. M. van der Linde (*De wereld heeft toekomst*, Kampen 1979). Možnost paralel kabalistické nauky Jicchaka Luriji (1534–1572) a Komenského spisu *Centrum securitatis* nadhodil Jan-Rieuwert K o k (*Einflüsse des Judentums auf die Theologie des J. A. Comenius*, in: *Comenius Erkennen – Glauben – Handeln* [Internationales Comenius Colloquium Herborn 1984], Sankt Augustin 1985, s. 111–114), pražský badatel v oboru judaistiky Vladimír S a d e k snad shledal podobnosti v pedagogických postupech Komenského a o generaci staršího

- učence, rabiho Löwa (1512–1609) z Prahy (*Rabbi Löw – sa vie, héritage pédagogique et sa légende*, Judaica Bohemiae XVI, 1979, s. 27–41. Autor však dává přednost buď nepřímému vlivu díla rabiho Löwa na Jana Amose nebo připouští možnost paralel na základě společného duchovního klimatu, v němž se oba učenci pohybovali).
- <sup>2</sup> Sadek, V.: *Židovská mystika v Praze*. Praha 1992, s. 22; srov. Gershom G. Scholem, *Major Trends In Jewish Mysticism*. New York 1988, s. 245 nn.
- <sup>3</sup> *Encyclopaedia Judaica*, vol. 14, s. 1219–1254; Scholem, op. cit. (pozn. 2), s. 287 nn.
- <sup>4</sup> Jako pramený podklad jsme použili dosud vyšlé svazky *J. A. Comenii Opera omnia* (dále DJAK), Praha od r. 1969, *De emendatione rerum humanarum consultatio catholica* I, II, Praha 1966, základní edice korespondence (A. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, Praha 1892, J. Kvačala, *Korespondence J. A. Komenského* I, II, Praha 1898, 1902, M. Blekastad, *Unbekannte Briefe des J. A. Comenius und seiner Freunde 1641–1661*, Ratingen/Kastellaun 1976) plus některé další spisy v DJAK dosud nevydané (*Schola ludus*, potocká *Janua*).
- <sup>5</sup> *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, viz příslušná hesla.
- <sup>6</sup> Srov. sborník *Sceptics, Millenarians and Jews* (vyd. J. I. Israel, D. S. Katz), Leiden 1989; Ackerman, S.: *Queen Christina of Sweden and Her Circle*, Leiden 1991, s. 178 nn.
- <sup>7</sup> Srov. *Sceptics, Millenarians and Jews*, na více místech.
- <sup>8</sup> Blekastad, M.: Op. cit. (pozn. 4), s. 32: „Collationem inter Rabbi Menasse ben Israel et Dominum Despange cum voluptate legi; optem velitationem id genus institui saepius, ut convictus iste tandem gloriam det Deo victasque manus Veritati cum reliquis Abrahamidum tanta caecitate laborantium.“
- <sup>9</sup> Blekastad, M.: *Comenius*. Oslo 1969, s. 415–416; ve svazku *Lux e tenebris* (Leiden 1665, s. 37) uvádí Komenský její jméno mezi dalšími vizionáři.
- <sup>10</sup> Že ve Východních Prusích pobývala, vyplývá z předmluvy k její knížce (*Geistlicher Jüdischer Wunderbalsam*, Amsterdam 1660).
- <sup>11</sup> DJAK 3, s. 320: „Vejdem teda do jiného chrámu, bílého a čistotného, v němž žádných krom živých obrazů nebylo: ale ti jednáč hlavami klátíc tiše cos breptali, jednáč se vztyčíc a uši zacpajíc huby dokořen zodvírali, hlas vlčímu vytí nenepodobný vydávajíce.“
- <sup>12</sup> Např. *Zpráva a naučení o kazatelství* (snad z r. 1621), DJAK 4, s. 52: „... židé... se od Božího slova odvrátili k básním, talmudu...“; *Janua lingvarum reserata* (1631), DJAK 15/I, s. 288: „Judaei in synagogis praeputia circumcidunt, sabbato feriantur etc.“
- <sup>13</sup> Sekta popírající talmudicko-rabínskou tradici, tehdy s významným intelektuálním centrem v litevských Trakai. Jediný tištěný spis karaitského autora (nejde však o polemiku proti talmudistům) v 17. stol. vyšel u Menaše ben Jisraela v Amsterdamu r. 1643. *Encycl. Jud.*, vol. 10, s. 782.
- <sup>14</sup> Patera, A.: Op. cit. (pozn. 4), s. 40.
- <sup>15</sup> Smyrnenský kabalista, který v 60. letech 17. stol. vyvolal největší židovské mesiánské hnutí novověku. Byl podporován řadou významných židovských předáků, tureckým sultánem a západoevropskými filosemity; r. 1665 se veřejně prohlásil mesiášem, 1666 byl donucen přijmout islám. Časem upadl u sultána v nemilost, byl převezen do Albánie, kde zemřel v zapomnutí r. 1676.
- <sup>16</sup> *Clamores Eliae* 116, 1 z 10. XII. 1665 (dále CE), DJAK 23, s. 66: „...Kontroverzí jde o proroka jim vzbuzeném Nathan Lewí a králi již pomazaném Sabbataj Sewí – takže je již svolávat začíná Pán. Treba by tedy jim přeložiti Nový zákon do hebrejska: kdož to učiní? Promluví by o tom s panem Goliem neb psáti Altingovi – a což Buxtorfius?“
- <sup>17</sup> CE 174, 2, DJAK 23, s. 84: „Poněvadž Izraelítý sám Pán zázračně svolává...“
- <sup>18</sup> CE 219, 1, DJAK 23, s. 97: „...naproti tomu pak píš z Konstantinopole, že Sabataj tam jíti má – nebude-li král židovský a císař machometský – ten dvojatý od východu lev?“ Zápis je datován 6. března 1667, tedy půl roku poté, co Šabbataj přijal před sultánem islám.

- <sup>19</sup> *Consultatio catholica* I, col. 907. Citujeme podle čes. překladu *Obecná porada o nápravě věcí lidských* II, Praha 1992, s. 159.
- <sup>20</sup> *Novissima lingvarum methodus* V, 35; DJAK 15/II, s. 144.
- <sup>21</sup> Do latiny ji převedl a v Basileji r. 1536 vydal tiskem Sebastian Münster.
- <sup>22</sup> *Consultatio* I, col. 361.
- <sup>23</sup> „Hinc Maimonides initio libri de fundamentis, non distinguit in Deo inter id quod cognoscit -ur et cognitionem.“ Komentátorům čes. překladu se spis s titulem *De fundamentis* nepodařilo vypátrat (*Obecná porada* I, s. 366). Díky radě dr. Putíka a doc. Sadka víme, že patrně jde o část *Maimonidova díla Mišne Tora*, oddíl *Jesode ha-Tora*, oddíl *Constitutiones de fundamentis Legis*; v českých knihovnách jsme však zmíněný latinský tisk zatím nenalezli. Předlohou pro náš citát však snad může být paragraf 9.10 druhé kapitoly, jak napovídá hebrejsko-latinská citace na s. 467–468 v knize *Tela ignea Satanae* J. Ch. Wagenseila, vydané v Altdorfu 1681: „... Maimonidis in Hilch. Jesode Tora. c. 2. § 9.10 verba sunt: ... [hebrej. text] Id est: Quicquid praeter Creatorem, a prima forma usque ad minimum reptile quod est in centro terrae, in hoc universo existit, omne illud vi veritatis ejus existit: Atque quia ipse seipsum cognoscit, cognoscitque magnitudine, gloriam et veritatem (sive essentiam)/suam, eo ipso omnia cognoscit, neque quicquam ei est absconditum. Cognoscit autem Deus Benedictus veritatem (sive essentiam) suam, illamque novit sicuti est, neque eam cognoscit cognitione quae extra ipsum, quemadmodum nos scimus, non nos et nostram cognitionem unum esse. Sed Creator Benedictus, ipse, et cognitio ejus, et vita ejus, omni modo, ratione et conceptu unitatis unum sunt...“
- <sup>24</sup> *Consultatio* I, col. 944: „Vinum intrat, Secretum exit. Rabbin“; col. 946–947: „Qvi multiplicat divitias, multiplicat curas. Rabb. Os quod in fortem tuam cecidit, illud rode.“
- <sup>25</sup> Viz *Obecná porada II*, s. 254 pozn. 75; první citace je identifikována jako úryvek z talmudických traktátů *Erubin* fol. 65a či *Sanhedrin* fol. 38a; druhé místo pro nás laskavě nalezl dr. A. Putík z pražského Židovského muzea v traktátu *Pirke Avot* II, 8.
- <sup>26</sup> *Cursus philosophici encyclopaedia*, Herborn 1620.
- <sup>27</sup> *Physicae synopsis* 8, LV, DJAK 12, s. 138.
- <sup>28</sup> DJAK 15/II, s. 129.
- <sup>29</sup> Nicméně lze předpokládat, že Komenský měl přístup k nějaké sbírce takových výroků, např. Buxtorfovo *Florilegium Hebraicum* uvádí výroky i s vokalizací a překladem. Taková knížka by pak byla dalším nepřímým doloženým zdrojem jeho vědomostí o Židech. Kromě toho se ve 4. kap. *Nejnovější metody jazyků* cituje Schickardovo *Infundibulum linguae Hebraicae*, kterouž knížku se mi nepodařilo zatím získat.
- <sup>30</sup> *Haggaeus redivivus*, DJAK 2, s. 328: „Ovšem se nám předešlých časů styděti bylo potřebí, když nejen Židé a Turci našim různicím se smáli...“; CE 3b, DJAK 23, s. 122: „Židé slepí nadmíru bloudí a předce se však na cestu sionskou ptají, zahanbí nás na soudu – kteříž se děláme vidoucíma, a předce šámáme jako slepí“ atd.
- <sup>31</sup> *Panorthosia* XVIII (*Consultatio* II, col. 558), po r. 1652: „Si humanis svasionibus promoveri debet, nihil efficacius quam ut persvadeantur et credant, 1. Deum esse Spiritum et Spiritu velle coli. 2. Ceremonias externas habere significationes ad internum cultum Dei. 3. Et per consequens, externam observationem non valere sine interna, imo esse abominationem... 4. Et propria eos rejecisse, Prophetas, Messiam ipsum... 5. Ergo retineant Legem, si placet (est enim aeterna) cum Ceremoniis, sed ita, ut mysteria illis inclusa simul adimpleant...“; CE 177f, 25. IV. 1668; DJAK 23, s. 180: „Pro získání neb přesvědčení Židů nadělati co nejvíce problematick s Zákonem, proč to a to: aby přesvědčení byli, že Zákon boží duchovně musí rozumán býti.“
- <sup>32</sup> *Via lucis* XXI, 23, DJAK 14, s. 366: „Reformat quisque ad Lumen Dei primo seipsum; tum suos... Atque tum offerenda erit haec Lux Dei ante oculos Mahumedanis, utpote nobis prae



Judaeis et paganis vicinioribus... Hinc ad gentes paganas ibitur... Ultimi erunt professi ejus hostes, Judaei, quos ipsa gentium conversarum plenitudine ad zelum iri concitatum Scriptura praenunciat: ut circulus misericordiae Dei a quibus orsus, in eosdem desinat.“

<sup>33</sup> DJAK 23, s. 180.

<sup>34</sup> *Panorthosia* XXVI, 9 (*Consultatio* II, col. 684): „Hoc viso Israëlitae, nunc ad quatuor Mundi Cardines dispersi, recolligent se quoque, ut agnoscant tenebras suas, et prospicere incipientes, quaerent et ipsi Jehovah Deum suum, et Davidem Regem suum (Os. 3. –) restaurabunturque et ipsi instauratione magna: cujusmodi solemmissimae promissiones de ultima generali solemnissimaeque Iudaeorum restitutione, ubique per omnes Propheticas Scripturas videre est.“  
Překlad: *Obecná porada* III, s. 432.

## ZUSAMMENFASSUNG

### *Jüdische Fragezeichen bei J. A. Comenius*

Der Autor versucht die Beziehungen des J. A. Comenius zum jüdischen Milieu seiner Zeit zu enthüllen. Auf Grund der diesbezüglichen Anspielungen in Comenius' Werk (als materielle Basis wurden die bisher erschienenen Bände der *J. A. Comenii Opera omnia*, Korrespondenz des Comenius in den Editionen von J. Patera, J. Kvačala, M. Blekastad, *Consultatio catholica* und ausnahmsweise auch andere Werke benutzt) zeichnet sich sein Interesse für die jüdische Problematik folgendermaßen ab:

1. *Persönlicher Kontakt* mit den Mitgliedern der jüdischen Gemeinschaften ist kaum zu belegen, man kann auf ihn höchstens indirekt aus Comenius' Freunden, bedeutenden Philojudaisten (engerer Hartlibskreis, P. Serrarius) schließen.

2. Explizite *Verweise auf Judaismus*, seine *Strömungen* und *Bewegungen*, befinden sich zerstreut in Comenius' Werk, obzwar es sich eher um oberflächliche Informationen und Urteile handelt (*Labyrinth*, Sprachbücher u. dgl.). Erwähnenswert ist sein Bericht über die Sekte der Karaiten (Brief aus London, 18. X. 1641; Patera, *Korrespondence* S. 40) und besonders seine Reaktion auf die Bewegung des Sabbatai Zevi in den sechziger Jahren des 17. Jhs. (*Clamores Eliae*).

3. Was die *direkte Lektüre jüdischer Autoren* betrifft, als Beweis kann etwa nur eine Paraphrasierung aus dem Werk des Moses Maimonides *Jesode ha-Tora* (wahrscheinlich nach der lateinischen Übersetzung in der *Consultatio* I, 361 zitiert), bzw. Erwähnung der lateinisch aufgezeichneten Disputation zwischen Menasse ben Israel und dem reformierten Theologen D'Espagnet (Brief an Hartlib vom 13. X. 1656; Blekastad, *Unbekannte Briefe* S. 32) dienen. Andere, nicht zahlreiche Zitationen wurden wahrscheinlich aus den sekundären Quellen (Sammlungen rabbinischer Sprüche u. dgl.) übernommen.

4. In manchen Fällen kann man in den Anspielungen auf die jüdische Thematik den mit dem chiliastischen Gefühl verknüpften *Missionseifer* (mindestens auf der theoretischen Ebene) offensichtlich erkennen. Nur in diesem Sinn darf von der philosemitischen Neigung des Comenius Rede sein, jedoch mit Reserve, da die Juden nie im Mittelpunkt seiner Aufmerksamkeit standen.

5. Im großen und ganzen sind die Ergebnisse unseres Bemühens, mögliche engere Kontakte des Comenius, der einen gewissen Typ des barocken Intellektuellen darstellt, mit dem jüdischen Milieu zu entdecken, ziemlich mager. Doch kann man nicht seine zumindest allgemeine Kenntnis der Probleme des damaligen Judaismus und seine Sympathie für den westeuropäischen Philosemitismus nicht bestreiten.

*J. A. Komenský – teolog a náboženský myslitel*

19. mezinárodní komeniologické kolokvium, Uherský Brod, 5.–7. října 1993

## KOMENSKÝ A KŘESŤANSKÉ KONFESE

(*Křesťanské konfese ve světle Komenského spisů*)

MARTIN STEINER

### Teze

Náboženství bylo Komenskému velmi významnou životní hodnotou. Vřelý vztah k Bohu prolíná celým jeho dílem, skoro by se chtělo říci, že je často přímo stylotvorným činitelem jeho textů.

Roztříštěnost křesťanství vadila Komenskému vlastně po celý život, stopy jeho roztrpčení z ne vždy křesťanského počínání křesťanů nalézáme v jeho spisech už od mládí. Je pro něj, zdá se, příznačné, že se velmi často obrací ke křesťanům obecně, třebaže se přímým soudům o jednotlivých konfesích nevyhýbá. Mimo polemiky můžeme spektrum Komenského názorů na jednotlivé konfese sledovat zhruba od *Retuňku proti Antikristu* přes *Labyrint světa a ráj srdce*, *Křaft umírající matky*, *Jednoty bratrské až po De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* a *Clamores Eliae*.

Nesporné jsou Komenského sympatie k české reformaci a k vlastní církvi, k Jednotě bratrské; vůči české reformaci nemá výhrady věroučné. Snad bezvýhradně kladný vztah má k Mistru Janu Husovi. To už zdaleka nelze říci o jeho vztazích k dalším protagonistům reformace. Byl mu zřejmě bližší Luther nežli Kalvín, ale také Luther nežli soudobí luteráni. Pokud jde o Luthera, nemohl se smířit s jeho učením o predestinaci a o ospravedlnění ze samotné víry; pokud jde o Kalvína, byla pro něj nepřijatelná rovněž nauka o predestinaci. Na adresu obou těchto předních reformačních proudů pak směřují ještě výtky – snad trochu zjednodušeně řečeno – morální (např. co se týče tolerance a kázně). I Komenský, ač jinak důsledný zastánce tolerance mezi různověrci, narazil na konfesi, vůči níž jeho vlastní tolerance postupně spíše ubývalo, a tou byli sociniáni. Vedle jejich antitrinitarismu tu zřejmě hrál roli až militantní postup Daniela Zwickera, s nímž Komenský vedl vleklou polemiku.

Právě sociniáni a samozřejmě římští katolíci představují ty nejcitlivější